

दुग्ध व्यवसायातून आर्थिक प्रगतीकडे वाटचाल

अशोक अर्जुनराव चव्हाण*

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद

डॉ. पी. एम. कल्याणकर**

मार्गदर्शक

श्री. संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय,
फुलंब्री

प्रस्तावना :

ग्रामीण भागामध्ये शेती हा मुख्य व्यवसाय असून भारतातील बहुतांश शेतकरी हे पारंपारिक पद्धतीने शेती व्यवसाय करतात. अलीकडच्या काळामध्ये हवामानातील बदलामुळे नैसर्गिक आपत्ती चक्रीवादळ , पूर , बेमोसमी पाऊस यासारखे अस्मानाी संकट शेती क्षेत्रावर आलेले दिसून येते. तसेच पिक पेरल्यानंतर चार महिने शेतकऱ्यांना उत्पन्न प्राप्तीचा मार्ग नसतो. अशा स्थितीत शेतकऱ्याकडे आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी दुसरा मार्ग नसतो. भारतात शेती पूरक व्यवसायामध्ये दुग्ध व्यवसाय हा पूर्वीपासून शेतकरी करतात. भारतामध्ये अनेक वर्षांपासून हा व्यवसाय केल्या जातो. पूर्वी भारतामध्ये गाईला गोधन म्हणून ओळखले जात होते. ज्या शेतकऱ्याकडे जास्त गाई तो गावामध्ये सगळ्यात श्रीमंत समजल्या जात असे.

भारतात स्वातंत्र्यानंतर दुग्धव्यवसायासाठी डॉ . वर्गीस कुरीयन(धवल क्रांतीचे जनक) यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६५ मध्ये राष्ट्रीय मंडळाची स्थापना करण्यात आली . सन १९७८ - ७९ मध्ये पहिला टप्पा १९८४ - ८५ या कालावधीत दूध महापूर योजनेचा दुसरा टप्पा राबविण्यात आला. १९८७ -८८ ते १९९५ - ९६ या आर्थिक वर्षात तिसरा टप्पा पूर्ण झाला . आनंद येथे राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय विकास मंडळ व हरियाना राज्यातील कर्नाल येथे राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय विकास संशोधन संस्थेची स्थापना करण्यात आली .

दुग्ध व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांना नियमित उत्पन्न मिळते. यामुळे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा खेळता राहतो तसेच यामुळे त्यांना आपल्या दैनंदिन गरजा भागविता येतात.

शेतकऱ्यांना त्यांचा दैनंदिन खर्च भागवण्यासाठी नियमित उत्पन्न मिळवून देणारा मार्ग स्रोत गरजेचा आहे. दैनंदिन गरजेच्या वस्तू व शेतीला लागणारे खते, कीटकनाशके, वि, बियाणे यांच्या खरेदी वेळेस ग्रामीण भागातील पैसा शहरीभागाकडे जातो, परंतु दुग्ध व्यवसायामुळे श.हरीभागातून ग्रामीण भागामध्ये पैसा येतो, यामुळे ग्रामीण भागातील माणसाचा जीवनस्तर उंचावण्या बरोबर मुख्य उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात शेतकरी दुग्ध व्यवसाय करतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. सचिन मुळे यांनी दुग्ध व्यवसायातून केलेल्या प्रगतीचे विश्लेषण करणे.

२. भिवधानोरा गावातील दुग्ध प्रक्रिया उद्योगाच्या स्थितीचे विश्लेषण करणे .

संशोधन अभ्यास पद्धती ; -

प्रस्तुत अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम सामग्रीचा वापर केला असून यामध्ये शोध निबंध, मासिके, संदर्भ ग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे. प्राथमिक अभ्यास पद्धतीमध्ये भिवधानोरा गावातील दूध उत्पादक सचिन मुळे यांची मुलाखत घेवून त्याचे विस्तृत विवेचन केलेले आहे.

दुग्ध व्यवसायामध्ये भिवधानोरा गावातील सचिन मुळे या युवकाची यशोगाथा.

औरंगाबाद पासून ५० किलोमीटर असलेल गंगापूर तालुक्यातील भिवधानोरा हे गाव गोदावरी आणि शिवना या दोन नाद्याच्या तीरावर असून येथील नागरिकांचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे शेतीला जोड धंदा म्हणून येथील शेतकरी दुग्ध व्यवसाय करतात.

भिवधानोरा गावातील सचिन मुळे हा सर्व सामान्य कुटुंबातील युवक २००८ - ०९ या साली पदवीचे शिक्षण घेऊन, एका नामांकित कंपनीमध्ये नोकरीला लागले, घरची आर्थिक परिस्थिती सामान्य असल्यामुळे त्यांनी हा पर्याय निवडला हे करत असताना त्यांना कुठे तरी वाटत होत की, आपण शेतीवर आधारित एखादा उद्योग सुरु करावा याच इच्छेच्या जोरावर त्यांनी २०११ साली चांगल्या पगाराची नोकरी सोडून दुग्ध व्यवसायाला सुरवात केली. सुरवातीला त्यांच्याकडे २ गाई होत्या त्यापासून २० ते २५ लिटर दूध ते डेअरीला देत होते. डेअरी चा भाव चांगला मिळत नसल्यामुळे त्यांनी खावा व्यवसाय सुरु केला १९० ते २०० रु किलो दराने ते खव्याची विक्री करत होते . यामध्येही त्यांना चांगला बाजार भाव मिळत नसल्यामुळे हा व्यवसाय त्यांनी बंद केला.

काही दिवसानंतर त्यांनी असे ठरवले की , आपण दुधाची विक्री थेट ग्राहकां पर्यंत केली तर यातून आपल्याला चांगला बाजार भाव मिळेल. वाळूज, पंढरपूर, औरंगाबाद या ठिकाणी घरपोहच दूध विक्री त्यांनी सुरु केली. यातून त्यांना गाईच्या दुधाला ४५ रु लिटर, म्हशीच्या दुधाला ६० रु लिटर इतका दर मिळत होता. जशी- जशी त्यांच्या दुधाला ग्राहकांची मागणी वाढत गेली तस - तशी त्यांनी गाई व म्हशीची संख्या वाढवत नेली. आजच्या स्थितीला त्यांच्याकडे ८ गाई व १८ म्हशी आहे. ते यापासून दररोज १८० ते २२० लिटर दूध

औरंगाबाद या ठिकाणी घरपोच करतात. महिन्याला त्यांना एकूण २ लाख ८०,००० ते ३ लाख रु इतके उत्पन्न मिळत, यातून खर्च वजा जाता महिन्याला १ लाख २० हजार ते १ लाख ४० हजार रु निव्वळ नफा मिळतो. हे करत असताना दूध प्रक्रिया उद्योग आपण सुरु करावा, त्यांना सतत वाटत असे. पण योग्य मार्गदर्शन मिळत नसल्यामुळे त्यांना ३ वर्षे वाट पहावी लागली. आमूल, महानंद, गोकुळ, प्रभात, यासारखे प्रक्रिया उद्योग यशस्वी होऊ शकतात तर आपला उद्योग का यशस्वी होऊ शकत नाही. या विचारातून त्यांनी जानेवारी २०२१ मध्ये दूध संकलन केंद्र व दूध प्रक्रिया उद्योग सुरु केला.

सचिन मुळे यांच्या दुग्ध व्यवसाय प्राथमिक स्वरूपात असा आहे की,

१. एकूण पशुधन २४
२. गाईची संख्या ८
३. म्हशीची संख्या १८
४. दररोज एकूण दुग्ध संकलन १८० ते २०० लिटर
५. दररोज एकूण उत्पन्न ८,००० ते १०,००० हजार रुपये
६. दररोज दूध व्यवसायासाठी एकूण येणारा खर्च ४ ते ५ हजार रुपये

गोठ्याचे आर्थिक नियोजन

गोठ्यामध्ये ८ गाई व १८ म्हशी आहे, यांना खाण्यासाठी लागणार खाद्य त्यांची असलेली घरची ६ एकर जमिनी मध्ये दुसरे पिक न घेता घास, गावात, कांडी गवात, ऊस, चारा, इत्यादी.

तसेच दुधाची उत्पादन क्षमता व गुणवत्ता वाढीसाठी सरकी डेपेचा वापर करतात. त्यांना दररोज १ सरकी डेपेचा पोट लागत सरकी डेपेच्या १ पोत्यासाठी १३०० ते १८०० रु इतका दर मोजावा लागतो असे महिन्याला एकूण ३० पोती लागतात. तसेच महिन्याला शेणखत चार ते पाच टोली जमा होते .

शेतीचे नियोजन

शेतीच्या नियोजनामध्ये दुग्ध व्यवसायामुळे शेणखत हे मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असल्यामुळे शेतीची उत्पादनक्षमता वाढून शेतीमध्ये उत्पन्नात वाढ झालेली आहे, तसेच यामुळे जमिनीची सुपीकता तसेच गुणवत्ता सुधारली असून या शेतीमध्ये जनावरांना खाण्यासाठी ऊस, घास, कांडी, गवत, चारा, इत्यादी, पिके घेतली जातात त्यामुळे जनावरासाठी खाण्यासाठी जो लागणारा अतिरिक्त खर्च आहे त्याची बचत झाली आहे.

दुग्ध व्यवस्थापन:

दूध काढल्यानंतर ते मशीन मध्ये टाकून लगेच थंड केल्या जाते त्यानंतर पॅकिंग करून ते दूध विक्रीसाठी नेल्या जाते . याच बरोबर त्याची गुणवत्ता, स्वच्छता, तपासूनच ते दूध विक्रीसाठी पाठवले जाते. दूध संकलना साठी BMC (Bulk Milk colure) १ व दोन डी फ्रीज मध्ये दूध संकलित केल्या जाते.

दुग्ध व्यवसाया साठी येणारा उत्पादन खर्च:

दुग्ध व्यवसाय साठी त्यांना सरकी डेप सरासरी महिन्याकाठी ३० पोती लागतात एका पोत्याची किंमत १८,०० रुपये इतकी आहे, पॅकिंग, ट्रान्सपोर्ट, विक्री व सर्व खर्च धरून महिन्याला १ लाख ४० हजार ते १ लाख ६० हजार रुपये पर्यंत अपेक्षित खर्च येतो.

दुग्ध व्यवसाय पासून मिळणारे निव्वळ उत्पन्न:

सचिन मुळे यांना महिन्याला दुग्धव्यवसाय पासून २ लाख ८० हजार ते ३ लाख रुपये पर्यंत उत्पन्न मिळते यातून दुधाची पॅकिंग, तसेच दूध स्टोरेज, तसेच दुधाची थेट बाजारात विक्री यासाठी उत्पादन खर्च वजा जाता महिन्याकाठी १ लाख २० हजार ते १ लाख ४० हजार रुपये निव्वळ नफा मिळतो.

पशु आहार

पशु आहारामध्ये प्रामुख्याने ऊस, चारा, गवत, कांडी गवत, घास, मुरघास, तसेच दूध उत्पादन वाढीसाठी दुधाच्या गुणवत्तेसाठी सरकी डेप वापरले जाते, सकाळी एक टाईम आणि संध्याकाळी एक टाईम असा नियमित आहार पशूंना दिल्या जातो.

दूध विक्रीसाठी बाजारपेठ

संकलित केलेले दूध लगेच थंड करून त्याची स्वच्छता व गुणवत्ता तपासून लगेच ते पॅकिंग केले जाते व ते दुध औरंगाबाद, वाळूज, पंढरपूर या ठिकाणी दुधाची घरपोच विक्री केली जाते, घरपोहोच केलेल्या विक्रीमुळे दुधाला चांगला भाव सुद्धा मिळतो यामध्ये गाईच्या दुधाला ४० ते ४५ रुपये लिटर भाव आणि म्हशीच्या दुधाला ६० ते ६५ रुपये इतका भाव मिळतो.

दुग्ध व्यवसायाची चतुःसूत्री

सचिन मुळे या कुटुंबाने दुग्ध व्यवसाय अत्यंत चांगल्या पद्धतीने चालवत असून दुग्ध व्यवसाय करत असताना कोणत्या गोष्टीची काळजी घेतली पाहिजे आणि कोणत्या गोष्टीवर भर दिला पाहिजे आणि यशस्वी दूध व्यवसाय करायचा असेल तर त्यांनी या व्यवसायाची चतुःसूत्री सांगितली ती पुढील प्रमाणे,

१. जातिवंत गाय

जातिवंत गायी मुळे हवामान आणि वातावरण याचा या गाईवर परिणाम होत नाही, तसेच जातिवंत असल्यामुळे दूध देण्याची क्षमता चांगली असते.

२. मुक्त संचार

मुक्त संचारामुळे गाईचे आरोग्य चांगले राहून दूध देण्याची क्षमता गाईमध्ये चांगली राहते .

३. मुरघास

मुरघसामुळे गाईला जि जीवनसत्त्वे आवश्यक असतात ती याच्यातून मिळतात व दुधाच्या गुणवत्तेत यामधून चांगल्या प्रकारची वाढ होते.

४. आरोग्याची काळजी आणि नियमित आरोग्य तपासणी

दुग्ध व्यवसाय करताना सगळ्यात महत्वाची गोष्ट म्हणजे जी पशुधन आहे, त्यांच्या आरोग्याची काळजी आणि नियमित आरोग्य तपासणी केली पाहिजे जेणेकरून दुधाच्या उत्पादनावर याचा परिणाम होत नाही व पशूची आरोग्य चांगले राहते व त्यापासून आपल्याला चांगले उत्पादन ही मिळते हि चतुसूत्री सचिन मुळे या कुटुंबाने संगीतली.

दुग्ध प्रक्रिया उद्योग:

भिवधानोरा येथील सचिन मुळे या युवकाने दुग्ध संकलन व दुग्ध प्रक्रिया उद्योगाची सुरवात जानेवारी २०२१ मध्ये केली. संकलित केलेल्या दुधापासून ते विविध पदार्थ बनवतात व त्याची थेट बाजारात विक्री करतात. गुणवत्ते बरोबरच किफायतीशीर किमती मध्ये ग्राहकांना उपलब्ध करून देतात.

दुग्ध प्रक्रिया केलेली उत्पादने:

१. पनीर
२. श्रीखंड
३. आमखंड
४. लस्सी
५. खवा
६. तूप
७. दही
८. ताक

ई. उत्पादने ते दूध प्रक्रिया करून बनवतात व थेट बाजारात विक्री करतात तसेच गुणवत्ते बरोबर किफायतीशीर किमतीमध्ये ग्राहकाला उपलब्ध करून देतात .

निष्कर्ष :

१. सचिन मुळे या युवकाची दुग्ध व्यवसायातून प्रगती झालेली दिसून येते
२. दुग्ध प्रक्रिया उद्योगाची सुरवात चांगल्या प्रकारे झालेली दिसून येते.
३. सचिन मुळे या युवकाप्रमाणे इतर युवकांनीही दुग्ध व्यवसाय केला पाहिजे.
४. दुग्ध व्यवसायामुळे शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन आर्थिक गरजा पूर्ण होतात त्यामुळे जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांने दुग्ध व्यवसाय केला पाहिजे.

सारांश :

जगाचा पोशिंदा असलेला बळीराजा आपल्या विविध प्रयोगशील उपक्रमामुळे आज शेती क्षेत्रात क्रांती करत आहे, त्यात नवनवीन तंत्रज्ञान व त्याला कल्पकतेची जोड दिली जात आहे. आत्मविश्वास कठोर परिश्रम व तंत्रज्ञाच्या जोरावर दुग्ध व्यवसायाची आर्थिक प्रगतीकडे वाटचाल झालेली दिसून येतो.

संदर्भ :

१. आर्थिक समालोचन संख्यकीय विभाग महाराष्ट्र शासन २०२०/२०२१.
२. Indian journal of management review. special issue – August – 2013 ISSN.NO. 0976-9056.
३. आमची माती आमची मानस (मासिक) २०१५.
४. बळीराजा मासिक कृषी विज्ञान प्रकाशन पुणे.
5. www.amul.com